

УДК 378.22.015.31

ВАЛЕНТИНА ЦИНА

(Полтава)

СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА Й ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті здійснено наукове обґрунтування структури й особливостей особистісного розвитку майбутніх учителів. У контексті дослідження з'ясовано змістову частину складових понять «розвиток», «особистість», як провідних складових феномена «особистісний розвиток майбутнього вчителя».

Ключові слова: розвиток, особистість, особистісний розвиток, майбутній учитель.

Ключовою фігурою сучасної освіти є педагог, до якого ставлять підвищені вимоги щодо вирішення актуальних проблем суспільства, а також забезпечення інновацій і конкурентоспроможності всіх сфер його життєдіяльності. Процес формування особистості учня потребує від учителя бути самому перш за все зрілою особистістю з високою загальною та професійно-педагогічною культурою.

Сучасні виклики ставлять підвищені вимоги до системи вищої педагогічної освіти щодо особистісного розвитку майбутніх учителів. Розвиток людини визначається «Національною доктриною розвитку освіти» як головна мета, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу [4]. Тому особистісний розвиток майбутніх учителів набуває сьогодні особливої важливості. Запити ринку сучасної галузі освіти до професійної мобільності вчителя визначають нові вимоги до його особистості, що робить актуальним визначення сутності, структури й особливостей особистісного розвитку майбутніх учителів. Основним методолого-методичним орієнтиром у досягненні цієї мети «Галузевою концепцією неперервної педагогічної освіти» визначається ідея цілісного підходу до особистості суб'єктів освітнього процесу та її формування на засадах вдосконалення й оновлення концепції особистісно орієнтованого навчання [1].

Важливим практичним завданням нашого дослідження є виявлення структури й особливостей особистісного розвитку майбутніх учителів. У контексті дослідження з'ясуємо змістову частину складових понять «розвиток», «особистість», як провідних складових феномена «особистісний розвиток».

Сутність поняття «розвиток» нами розглядається в ієрархії його загальних, особливих і одиничних ознак. На рівні закономірностей суспільного розвитку поняття «розвиток» визначається як процес закономірних змін, переходу з одного стану до більш досконалого, від простого до складного, від нижчого до вищого.

Увага до етимологічного аспекту поняття розвиток обумовлена необхідністю профілювання двох аспектів, за якими найчастіше сприймається це слово: як процес і як його результат. У процесуальному аспекті категорія «розвиток» в філософському енциклопедичному словнику розглядається як незво-

ротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів або один із загальних видів зв'язку [7, с. 555].

З-поміж інших видів змін процес розвитку С. Максименко вирізняє за трьома одночасно діючими властивостями: безповоротність, спрямованість і закономірність змін у психіці та свідомості людини, які обумовлюють появу продукту розвитку – якісно нових новоутворень у людині.

В. Даль таким чином тлумачить результуючий аспект слова «розвиток»: розумовий, духовний ступінь зрілості [2]. Результатом розвитку у словнику С. Ожогова визначається набуття певного ступеня свідомості, освіченості та культурності [6].

Як зазначає Г. Костюк, розвиток не вичерпується тими змінами індивіда, які є прямими результатами його виховання та учіння, а включає переробку, систематизацію, узагальнення, того що ним засвоєно і є цілісними та якісними змінами особистості, які обумовлюють появу можливостей опанування складними знаннями та уміннями, включення у самостійне здобування знань. Як результат навчання та виховання, розвиток обумовлюється готовністю до самостійної організації своєї розумової діяльності згідно різних за рівнем і складністю освітніх завдань.

Поняття «розвиток» визначається К. Платоновим як загальне (родове), яке включає поняття «дозрівання» і «вплив середовища». Соціальний характер більшості впливів середовища на особистість, які не завжди є позитивно-прийнятними, визначають входження поняття «вплив середовища» до особливого (типового) поняття «формування», яке, таким чином, ієрархічно охоплюється змістом загального поняття «розвиток». У свою чергу поняття «підготовка» розглядається К. Платоновим як одиничне (індивідуальне) по відношенню до особливого поняття «формування».

У межах даного дослідження поняття *розвиток* розглядається як соціально-феноменологічний процес і результат закономірних змін особистісно-професійних новоутворень майбутніх учителів, які спрямовуються впливом освітнього простру педагогічного ВНЗ, власною активністю особистості, визначають її свідомість, освіченість, духовну, розумову та культурну зрілість.

В основу реформування системи освіти Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року покладено принцип пріоритетності людини [5]. Для побудови сучасної концепції особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя важливе значення має конструктивне, плюралістичне використання концептуального розуміння природи особистості, її структури та розвитку різними психологічними школами, що пропонують свої фрагментарні моделі особистості та психотехніки.

У історії психології категорія особистості з'явилася у XVI столітті. Так основоположник емпіричного напрямку у філософії Ф. Бекон (1561-1626) пов'язував з поняттям особистість вищі прояви людської сутності: видатну пам'ять, мудрість, моральну стійкість.

Фундатор емпіричної психології Т. Гоббс (1588-1676) у значення поняття особистість укладав знання про людину, якій притаманні свідомі дії. Розуміння свідомості особистості як збереження спогадів «про самого себе і сприйняття себе як одного й того ж і раніше, і тепер» було покладено в одне з перших визначень особистості зроблене у 1734 році Х. Вольфом.

Створенню емпіричної психології свідомості сприяв англійський психолог і педагог Дж. Локк (1632-1704), який визнавав походження всіх ідей особистості із зовнішнього та внутрішнього досвіду. Відчуття, які виступають за-

собом пізнання навколишнього світу він відносив до зовнішнього досвіду, а пізнання власного розуму, власної свідомості – до внутрішнього, який він називав рефлексією.

Поняття особистості використовується у працях видатного німецького філософа І. Канта (1724-1804) у розумінні найсуттєвіших її ознак: усвідомлення власного «Я», характер, темперамент, суспільна дієздатність через спілкування, моральні почуття, самоцінність особистості.

Визначаючи людину через особистість, Г. В. Ф. Гегель (1770-1831) виділяє у ній індивідність (природне начало), індивідуальність (формується соціальним середовищем) та особистість (якою людина має стати сама). Поняття індивіда містить у собі загальні властивості людини як організму. Індивідуальність визначає специфіку окремої людини, причому ця специфіка може носити спадковий чи випадковий характер. Сама ж особистість є результатом процесу виховання та самовиховання. Ядром особистості філософ вважає самосвідомість, яка визначається категоріями об'єктивного духу та свободи.

Основоположник педагогічної психології К. Ушинський намагався вивчати цілісну людину у взаємозв'язку всіх сторін її організму й особистості, що мало вплив на комплексні психофізіологічні дослідження В. Бехтерева, комплексну спрямованість вивчення людини Б. Ананьєвим, що передбачає дослідження її буття та свідомості, онтогенетики людини як індивіда, вивчення людини як особистості.

Одне з перших досліджень особистості як ієрархічного інтегративного поняття було здійснено американським психологом У. Джемсом (1842-1910). Ототожнюючи особистість з поняттям «Я», її складові елементи ним інтегруються у три класи: фізична особистість (тілесна організація, оточення), соціальна особистість (її визнання іншими), духовна особистість (свідомість, здібності, якості). У ієрархії особистості за У. Джемсом фізична особистість перебуває знизу, духовна – вгорі, а соціальна особистість – у проміжку між ними.

Подальше дослідження природи особистості історично здійснювалося в межах так званої «описової психології» у напрямках психоаналізу (З. Фрейд, К. Г. Юнг), індивідуалістичної спрямованості виховання (С. Кьєркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше), вивчення рис особистості (Г. Олпорт, Р. Кеттелл), психосоціального розвитку (А. Адлер, Е. Еріксон, К. Хорні), навчального (Б. Скіннер), Д. Доллард) і гуманістичного (К. Роджерс, А. Маслоу) та діяльнісного (П. Жане, С. Рубінштейн) напрямів.

Обґрунтування вітчизняною психологією (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Бодальов, В. Ковальов, Г. Крайг, С. Рубінштейн, К. Платонов) «особистісного принципу», який вимагає дослідження психічних процесів і станів як процесів та станів особистості, визначає два способи існування людини: повне співпадіння з умовами життєдіяльності або буття у відносинах до цих умов та своєї природи, змінюючи обставини, інших і себе. Як зазначав А. Леонтьєв, «особистістю не народжуються, а стають». Діти не мають особистості, оскільки відповідальність за їхні вчинки несуть батьки. До продуктивних виявів особистості як суб'єкта діяльності А. Асмолов відносить не лише перетворення самого себе, а й перетворення діяннями та вчинками особистості смислової сфери інших людей, культури суспільства.

В. Петровський розглядає розвиток особистості як розкриття своєї власної природи, створюючи та привласнюючи предмети культури, здобуваючи коло значущих інших осіб, виявляючи себе перед самим собою. Визнання соціуму головним у розвитку індивіда визначає його розуміння через соціальне та

відкриває нові шляхи для пошуку освітніх впливів з боку наявних соціальних інститутів.

За Б. Братусем становлення особистості супроводжується усвідомленням індивідом власної міжлюдської моральної позиції (за яку він несе відповідальність і підтверджує своїми вчинками), яка визначає смислові сфери особистості: деструктивну, егоцентричну, групоцентричну, гуманістичну та духовну. Іншими важливими характеристиками особистості сучасні персонологи вважають особистісну спрямованість у різних видах діяльності та її результативність.

Отже, у цьому дослідженні ми виходимо з того, що *особистість* уособлює в собі єдність індивідності (природного начала) й індивідуальності (формується соціальним середовищем). Людина, стаючи самостійно особистістю у результаті процесу виховання і самовиховання, самосвідомо перетворює власними діями та вчинками не тільки саму себе та власну смислову сферу, а й смислову сферу інших людей, культуру суспільства. На важливу роль у підвищенні рівня психолого-педагогічної компетентності населення, педагогічної просвіти вказує Державна програма «Вчитель» [3].

Як об'єктивна історична необхідність, розвиток обумовлює засвоєння людиною визнаних суспільством цінностей, досвіду, сприяючи становленню суспільства в цілому.

Першоджерелами педагогічного знання про особистісний розвиток є філософські праці Аристотеля, Квинтиліана, Ксенофонта, Платона, Сократа. Метою виховання Квинтиліан і Ксенофонт визначали отримання молоддю соціального досвіду з метою забезпечення підготовленості до виконання громадянських обов'язків. На думку Платона державні інтереси для людини є визначальними. У зазначених підходах розуміння особистісного розвитку визначається результатом соціальної спрямованості особистості.

Окрім соціальної відповідальності перед іншими людьми, важливим для розвитку особистості Аристотель і Сократ вважали розвиток її власної індивідуальності та відповідальності перед собою, застерігаючи від зосередженості лише на власних інтересах, що може викликати суспільну дисгармонію. Отже, древньогрецькими філософами особистісний розвиток характеризується гармонійним поєднанням просуспільної та особистої відповідальності.

На зміну спрямованості розвитку особистості на суворе підпорядкування суспільній моралі та соціальній пасивності в епоху Середньовіччя, епохою Відродження було привнесено в розуміння ідеалів людиноцентрованого особистісного розвитку вияв кожним ініціативності та індивідуальності (Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Рабле).

Переоцінка ролі суспільства в особистісному розвитку в епоху Просвітництва відбулася на засадах впровадження ідеї індивідуалізму, роблячи акцент на незалежності особистості від суспільства (К. А. Гельвецій, Д. Дідро, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо), що стало ознакою усвідомлення суспільством необхідності розвивати самостійні у судженнях особистості із власною моральною позицією. Зазначений підхід суперечив теорії Г. В. Ф. Гегеля, який стверджував, що не держава існує для громадянина, а громадянин для держави.

Домінуюча до ХХ століття концепція індивідуалізму збагатилася уявленням про розвиток особистості утвердженням права кожної особистості на неповторну індивідуальність та свій неповторний шлях розвитку. Водночас надмірне захоплення ідеєю індивідуалізації призвело до порушення того, що І. Г. Фіхте називав обов'язком людини обмежувати свою свободу в ім'я визна-

ння і забезпечення свободи інших, сприяючи послабленню суспільного устрою і соціальних зв'язків у середині держави (наприклад, така проблема виникла в нашій країні на початку XX та XXI століть).

Суттєве збагачення філософських концепцій особистісного розвитку відбулося в XX столітті завдяки працям Дж. Дьюї, В. Зеньківського, Е. Фромма, у яких проголошувалася необхідність розвитку в особистості ефективності, характеру, активності та відповідальності. Для особистісного розвитку Дж. Дьюї запропоновано створювати особливе соціальне середовище шляхом формування суспільно значущих звичок під час ознайомлення молоді з новими соціальними ситуаціями у різних взаємодіях.

Аналіз філософських підходів до проблеми особистісного розвитку визначає необхідність його спрямування на підготовку людини до виконання зобов'язань перед суспільством у поєднанні громадянської активності з особистою відповідальністю.

Проблема особистісного розвитку завжди була в центрі не лише філософських, а й психологічних досліджень, якими зроблено значний внесок у розкриття сутності та механізмів розвитку особистості. Починаючи з XX століття дослідження особистісного розвитку ведуться за такими концептуальними напрямками: біхевіоризму, психоаналізу, когнітивних, соціокультурних, гуманістичних теорій особистості. Для педагогічного розуміння важливими є такі положення західних теорій розвитку особистості:

- набуття соціального досвіду шляхом спостереження та наслідуванням дій інших (біхевіористичний підхід Б. Скіннера, А. Бандури);
- розуміння розвитку особистості як результату взаємодії біологічного дозрівання індивідууму з розширюваним простором його індивідуальних зв'язків (его-теорія особистості Е. Еріксона);
- розуміння розвитку особистості як результату певного поєднання особистісних рис (диспозиційна теорія особистості Г. Олпорта);
- розвиток у особистості характеру, функція якого полягає у отриманні людиною задоволення, діючи у відповідності за вимогами даної культури (гуманістична теорія особистості Е. Фромма);
- визначеність критеріїв, за якими характеризується особистість, її цінністю для людства у цілому (індивідуальна теорія особистості А. Адлера);
- визнання одним із провідних способів розвитку особистості, надання їй відповідальності (гуманістичний напрям в теорії особистості А. Маслоу);
- володіння людиною всередині себе потенціалом і тенденцією руху до зрілості (феноменологічний напрям теорії особистості К. Роджерса);
- визначення успішності розвитку особистості її орієнтацією на майбутнє, здатністю до розуміння інших, ставати на місце та розуміти інших (когнітивна теорія особистості Дж. Келлі).

Наприкінці XIX століття намітився інтерес до проблеми особистісного розвитку у вітчизняній психології, обумовивши появу досліджень свідомості та самосвідомості особистості. Так, І. Сеченовим досліджувалися проблеми усвідомлення людиною соціального середовища і свого місця у ньому. У працях В. Бехтерева, А. Лазурського розкриті концептуальні засади теорії відносин з позицій реальних соціальних ситуацій і діяльності. Важливим для нашого дослідження є висновок В. Зеньківського про необхідність індивідуального особистісного розвитку в соціально-значущій діяльності, основою чого є соціальний досвід і активність людини.

Перша половина ХХ століття характеризується активізацією досліджень взаємозв'язку навчання і особистісного розвитку. У вивченні розвитку особистості П. Блонський брав за основу її пристосування до соціального середовища, де саме середовище відіграло роль рушійного фактора формування особистості. Кількісно-якісні впливи середовища Л. Виготський диференціював залежно від наявних у людини психологічних властивостей і особистісних особливостей. Особистісний розвиток ним розглядається у вигляді соціальної ситуації розвитку - діалектичної взаємодії двох автономних і, водночас, взаємопов'язаних видів розвитку – натурального і соціального. Опорою свідомості в особистісному розвитку, за Л. Виготським, є соціальний розвиток, який призводить до утворення особистості.

Однією з найбільш продуктивних у галузі соціального розвитку особистості є концепція А. Макаренка, за якою особистісний розвиток вихованців здійснюється через колектив, цілями якого визначаються й особисті цілі. Цінним є твердження А. Макаренка щодо можливості ефективного розвитку особистісних новоутворень (готовність до змістовних дій, особиста і колективна відповідальність, орієнтування у власних обов'язках по відношенню до поведінки) лише під час тривалої і різнобічної соціальної взаємодії.

Важливе значення для розуміння механізмів розвитку особистості має обґрунтована у другій половині ХХ століття теорія діяльнісного підходу (Б. Ананьєв, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн), за якою розвиток суспільного індивіда розглядається в його життєдіяльності.

С. Рубінштейном обґрунтовано важливість для розвитку особистості дієвого включення людини в опанування соціальним досвідом, встановлення дієвого зв'язку між людиною і світом. Свідоме ставлення людини в діяльності до інших людей та суспільства, С. Рубінштейн називає одиницею поведінки – вчинком. Набуття соціального досвіду в діяльності не лише відбиває, а й формує ставлення особистості до соціуму. Зміна ставлення до діяльності і особистості до себе обґрунтовується участю в будь-якій справі, включенням її ідейного змісту до свідомості. Правильна організація соціальної оцінки визначається діяльнісним підходом визначальним чинником соціального впливу на діяльність особистості.

Розвиток особистості як особливої якості, психологічного новоутворення обґрунтовується О. Леонт'євим в системі суспільних відносин шляхом перетворення діяльності природного індивіда. Глибокої індивідуальності особистісному розвитку надають біологічні, психологічні особливості індивіда у поєднанні з впливами соціокультурного середовища, в якому здійснюється такий розвиток.

Залежність ефективності соціального навчання, яке відбувається в діяльності, від характеру підкріплення дій та мотивації поведінки, обґрунтовується в дослідженнях Б. Ананьєва включенням особистості в систему її соціальної активності. Це забезпечує можливість створення та зміни обставин розвитку особистості власною поведінкою та працею. Детермінацію нормами моралі та права поведінки, мотивів і суспільних функцій особистості, Б. Ананьєв вважає тією основою, на засадах якої стає можливим відтворення в певних освітніх умовах порядку розгортання актів поведінки особистості та відбір відповідних їм оптимальних варіантів методів особистісного розвитку.

Актуальні проблеми особистісного розвитку активно досліджувалися в напрямку психології розвитку вітчизняною психологією у 60-80-ті роки минулого століття (Л. Божович, В. Давидов, Л. Занков, А. Петровський, Д. Ельконін

та ін.). Найважливішим чинником розвитку особистості Л. Божович визначає її мотиваційну сферу, її внутрішню позицію, яка складається на основі соціального досвіду людини та обумовлює ставлення до дійсності. Діяльність і поведінку людини, тим самим зміст та сутність особистісного розвитку, на думку Л. Божович, визначають особистісні новоутворення у вигляді властивих їй особливостей.

Теорією розвивальної освіти В. Давидова, Л. Занкова і Д. Ельконіна для кожного вікового періоду визначені провідні види діяльності. Від того, чи насправді ці види діяльності стали провідними серед інших, які А. Петровський називає комплексом визначальних для розвитку особистості видів діяльності, залежить успішність формування особистісних новоутворень.

Основною ідеєю концепції соціального виховання В. Сухомлинського є теза, що основою моральної зрілості в особистісному розвитку виступають такі особистісні новоутворення як ідеал Батьківщини, почуття обов'язку перед суспільством, відчуття щастя і спрямованість на здійснення добрих справ. Включення вихованців у соціально цінні види діяльності В. Сухомлинський вважає визначальним для їхнього особистісного розвитку.

Наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть у психолого-педагогічній науці стали з'являтися ряд досліджень, які дають змогу більш детально уявити характер розвитку особистості. Важливе значення для усвідомлення сутності поняття «особистісний розвиток» мають дослідження І. Бега, О. Дубасенюк, Н. Кузьміної, А. Маркової, Л. Мітіної, В. Сластьоніна, І. Якиманської, які спрямовані на розвиток особистості вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності. *Розвиток особистості* ними визначається як якісне перетворення індивідуальних властивостей особистості та їх застосування згідно умов діяльності людини. Неможливість представлення розвитку особистості у вигляді єдиного алгоритму, обмеженого рамками однієї з певних теорій чи концепцій, робить цей процес максимально індивідуалізованим.

Аналіз філософських, психологічних та педагогічних підходів до проблеми особистісного розвитку майбутніх учителів засвідчує обумовленість суспільного прогресу та ефективного їх функціонування ідеалом професійно-спрямованого типу компетентної, соціально активної та відповідальної особистості. Соціальний досвід, за наявності просуспільної активності і відповідальності майбутніх учителів, є основою їхнього *особистісного розвитку* в освітньо-професійній діяльності. Особистісно-професійний досвід майбутніх учителів, на основі якого відбувається їхній особистісний розвиток, формується в умовах міжособистісної взаємодії в різноманітних ситуаціях професійно-педагогічної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галузева концепція розвитку неперервної педагогічної освіти : [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/36816/
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка В. И. Даля / В. И. Даль. - СПб. : Весь, 2004. - 735 с.
3. Державна програма «Вчитель» : [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/3243/
4. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. – К. : Шкільний світ, 2001. – 24 с.
5. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/36322/>

6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1984. – 797 с.

7. Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 840с.

ВАЛЕНТИНА ЦЫНА

СУЩНОСТЬ, СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

В статье осуществляется научное обоснование структуры и особенностей личностного развития будущих учителей. В контексте исследования выяснено содержательную часть составляющих понятий «развитие», «личность», как ведущих составляющих феномена «личностное развитие будущего учителя».

Ключевые слова: развитие, личность, личностное развитие, будущий учитель.

VALENTYNA TSINA

ESSENCE, STRUCTURE AND FEATURES OF PERSONAL DEVELOPMENT OF A FUTURE TEACHER

The article provides a scientific justification of the structure and peculiarities of the personality development of future teachers. The study clarifies the concepts of “development”, “personality”, as the leading components of the phenomenon of “personal development of future teachers”.

The concept of development is viewed in the hierarchy of General, special and single signs. At the level of regularities of social development the term “development” is defined as a natural process of change, of transition from one state to a more perfect state from simple to complex, from lower to higher. From the etymological standpoint, according to current properties and outcomes of the concept development is viewed as a socio-phenomenological process and the result of regular changes in the personal and professional growths of future teachers. Development influences the educational space of pedagogical higher education institutions, private individual activity, and determines their consciousness, education, spiritual, intellectual and cultural maturity.

Constructive, pluralistic use of the conceptual understanding of personality, its structure and development based on empirical approach and pedagogical and descriptive psychology helps to define identity as a phenomenon which embodies unity *ndiwo* (natural origin) and individuality (social environment). A person develops a personality of their own as a result of the process of education and self-education. *Samosval* turns his own deeds and actions not only in itself and its own semantic sphere, but also in the semantic sphere of others, the culture of the society.

Based on the principle of a harmonious combination of *presusre* and personal responsibility, constructive provisions, Western and native theories of personality development (activity-based approach, developmental psychology, developmental education), personality development is defined as a qualitative transformation of the individual personality traits and their application according to the conditions of human activity. Personality development cannot be expressed in a single algorithm, limited with the frameworks of certain theories or concepts, individualizing the process. Personal development of future teachers in educational and professional activities is based on the social experience that formed under conditions of interpersonal interaction in different situations training.

Key words: development, personality, personal development, future teacher.